

Foto: Nedžad Mešić

Fattigdom: en demokratisk utmaning i lokalsamhället

Magnus Dahlstedt och David Ekholm

Inledning

I det här kapitlet ska vi fördjupa oss i en grundläggande fråga för den lokala demokratin: nämligen fattigdom, ojämlikhet och social exkludering. Fattigdom är dock inget entydigt begrepp. I kapitlet vill vi uppmärksamma olika sätt att se på fattigdom som en del av hur social exkludering och inkludering från och i ett demokratiskt samhälle formas.

För Agenda 2030 med dess hållbarhetsmål är frågan om att bekämpa fattigdom starkt framskriven. Det första hållbarhetsmålet handlar om ”ingen fattigdom”, där ambitionen är tydlig: ”avskaffa all fattigdom överallt”. ”Fattigdom omfattar fler dimensioner än den ekonomiska” förtydligas i Agenda 2030. ”Fattigdom innebär bland annat även brist på frihet, makt, inflytande, hälsa, utbildning och fysisk säkerhet. Man brukar tala om multidimensionell fattigdom” (Regeringen 2022). På så vis är målet om ingen fattigdom tätt knutet till fler andra av målen i Agenda 2030: god hälsa och välbefinnande (mål 3), god utbildning för alla (mål 4), jämställdhet (mål 5), minskad ojämlikhet (mål 10), hållbara städer och samhällen (mål 11) samt fredliga och inkluderande samhällen (mål 12). Den övergripande ambitionen med Agenda 2030 är att alla länder ska arbeta med att uppfylla hållbarhetsmålen, varför det är angeläget att rikta blicken mot fattigdom och hur den präglar dagens samhälle.

Syftet med det här kapitlet är att ge perspektiv på en samtida, grundläggande kommunstrategisk utmaning gällande fattigdom och ojämlikhet, nämligen hur en tilltagande ojämlikhet formar villkor för social exkludering och framträder som en politisk utmaning ifråga om medborgares deltagande i samhället, inte minst på lokal nivå. För den lokala demokratin är det en alltmer akut utmaning att bidra till social inkludering och social hållbarhet, i enlighet med Agenda 2030. I kapitlet närmar vi oss frågan om fattigdom med fokus på dess sociala dimensioner och effekter utifrån ett perspektiv på *social exkludering*. Social exkludering kan förstås som en effekt av ojämlikhet i samhället, där fattigdom tillsammans med andra former av ojämlikhet gör att vissa grupper begränsas i sina möjligheter att delta i samhället, på lika villkor som andra (Levitas 2005).

I grunden är social exkludering en fråga om medborgarskap och rättigheter. Som medborgare eller medlem i samhällsgemenskapen har människor rätt att givet vissa skyldigheter rikta krav gentemot staten (Marshall 1950). Det handlar om civila rättigheter (som yttrandefrihet, egendomsrätt och likhet inför lagen), politiska rättigheter (som att delta i politiskt beslutsfattande, rösta i och ställa upp i allmänna val) och sociala rättigheter (som tillgång till ekonomiskt skydd eller tillgång till tjänster inom ramen för utbildning, vård och omsorg). I detta sammanhang är det dock viktigt att notera att det är skillnad på *formella* rättigheter och *reella* möjligheter (Bottomore 1992). Sociala rättigheter i form av ekonomisk trygghet och tillgång till likvärdig utbildning, är grundläggande för att medborgare i praktiken ska få lika möjligheter till civila och politiska rättigheter, såsom att göra sin röst hörd och delta i politiska sammanhang (Lister 1990). Sådana rättigheter är formella och på pappret lika för alla, men i verkligheten är tillgången till dem ojämnt fördelad (Bottomore 1992). Därmed framstår det också som en viktig ambition för välfärdsstater att tillse och tillhandahålla rättigheter för hela befolkningen och inte minst för utsatta grupper, som ett sätt att skapa möjligheter för medborgare att delta i samhället (Levitas 2005). Samtidigt visar forskning återkommande på hur vissa grupper i samhället i reell mening är begränsade i sin tillgång till rättigheter och deltagande i samhället. Detta förhållande kan beskrivas i termer av *social exkludering*.

Men medborgerliga rättigheter inte är givna på förhand, utan skapade under historiens lopp. Civila, politiska och sociala rättigheter växte fram som ett resultat av politiska kamper där olika delar av befolkningen gjorde anspråk på rättigheter (Dahlstedt m.fl. 2023). Under 1900-talet, då både politiska och sociala rättigheter tog form, fanns också tongivande sociala rörelser som bedrev en kamp för att utvidga medborgarskapets rättigheter till att även omfatta ekonomisk jämlikhet (Svenberg 2021). Välfärdsstaten och dess civila, politiska och sociala rättigheter, är ett sätt att organisera samhället för att med olika medel kompensera för ekonomisk ojämlikhet, snarare än ett system för att skapa ekonomisk jämlikhet.

Dagens samhälle präglas av formell medborgerlig jämlikhet. Medborgare förväntas vara delaktiga när det gäller att styra sig själva och sina liv (Dahlstedt 2009). Medborgare kan i detta sammanhang dock förstås som å ena sidan underkastade olika villkor och regler i samhället, å andra sidan aktiva och reflekterande i relation till dessa villkor och regler. Detta är av särskild betydelse när det handlar om att förstå processer av inkludering och exkludering i samtiden. Fattigdom, ojämlikhet och exkludering har i det avseendet såväl materiella som subjektiva, erfarenhetsbaserade dimensioner. När olika hinder för jämlikt deltagande i samhället är påtagliga och bristen på reella möjligheter upplevs som begränsande så formar det också människors förståelse av både samhället och sig själva. Det kan inte minst innebära minskad tillit till samhället, dess institutioner och representanter (Dahlstedt 2005). Det är mot denna bakgrund viktigt att utgå från dessa samverkande dimensioner av ojämlikhet för att närmare undersöka hur social exkludering tar form idag, i samhället såväl som i människors erfarenheter.

Med detta avstamp är frågan om det idag finns någon utmaning som är mer kommunstrategiskt aktuell, särskilt med hänsyn till social hållbarhet och Agenda 2030, än den som rör kommuninvånarens demokratiska rättigheter i relation till deras reella möjligheter att inkluderas i samhället, på lika villkor.

Fattigdomen tar form som exkludering

I Sverige har kommuner och regioner en särskild betydelse när det gäller att organisera välfärd. Betydelsen av den lokala nivån och dess relativa självbestämmande kan spåras långt tillbaka i tiden. Socknens ansvar för till exempel tillhandahållande av fattigvård och utbildning gör sig i viss mån gällande även idag. Under 1800-talet blev socknarna till kommuner, med ett mer reglerat ansvar. Under 1900-talets utbyggnad av välfärdsstaten kom kommunerna att bli utförare av bland annat sociala tjänster och service, vård, omsorg och utbildning (Erlingsson m.fl. 2022).

Idag har kommuner tillsammans med regioner ett betydande ansvar för att tillhandahålla välfärd och skapa social inkludering, och i det avseendet svara mot ambitionerna som staten gjort till sina genom Agenda 2030 och dess globala hållbarhetsmål. Den utmaning som åligger kommuner och regioner är både komplex och strategiskt svårstyrd. På olika sätt formas i kommuner och regioner en lokal socialpolitik som tar sig an uppgiften att kompensera för fattigdom och ojämlikhet och därmed bidra till social inkludering, utan att nödvändigtvis utmana den ekonomiska ojämlikheten som sådan.

Fattigdomens påverkan

Ibland kanske vi tänker oss att fattigdom hör det förflutna till. Så är inte fallet. Fattigdom är i allra högsta grad en del av samtiden. Fattigdom tar sig dock olika uttryck i olika samhällen och i olika tider (Svärd 2017). Fattigdom är

den sociala omständighet som allra mest påtagligt ligger till grund för social exkludering och en rad olika sociala problem. För att kartlägga fattigdom är det vanligt att skilja mellan absolut och relativ fattigdom. Även om en sådan distinktion är väl förenklad (Jonsson & Mood 2022), så kan den ge viktiga perspektiv. I absolut mening så minskar fattigdomen generellt sett, över tid. Men eftersom normer och villkor liksom befolkningen förändras så förskjuts också vår förståelse av fattigdom över tid. Därför behöver fattigdom i samhällsvetenskaplig mening ses som relativ sådana förändringar. Samtalet om hur fattigdom ska förstås, som absolut eller relativ, är dock föremål för ständig debatt inom samhällsvetenskapen (Karlsson & Svedberg 2022). Med en tilltagande ekonomisk ojämlikhet framstår relativ fattigdom allt tydligare som ett viktigt avstamp för att vi ska kunna förstå hur människors deltagande i samhället på olika vis begränsas och kringkärs.

Sverige var länge ett land präglad av stora ekonomiska klyftor och utbredd fattigdom (Bengtsson 2020). Med bygget av den svenska välfärdsmodellen har dock Sverige under större delen av 1900-talet, och början av 2000-talet, kännetecknats av låg fattigdom och en förhållandevis jämn inkomstfördelning. En bit in på 2000-talet är dock Sverige ett av de länder i Europa där ojämlikheten när det gäller inkomster ekonomiska tillgångar ökar allra mest (Cervenka 2022), vilket får 1900-talets andra hälft att framstå som något av en parentes i en historia av ekonomiska klyftor.

Under de senaste decennierna har den relativa fattigdomen i Sverige ökat. Allt fler befinner sig allt längre från medianinkomsten (Swärd 2017). De relativa måtten är viktiga inte minst eftersom de illustrerar skillnader mellan människor i samhället, som i sin tur bidrar till segregation och därmed skiktning mellan inkluderade och exkluderade. Med allt större ekonomisk ojämlikhet följer också allt mer begränsade möjligheter till social rörlighet, det vill säga möjligheter för individer att förändra sina ekonomiska och sociala villkor till det bättre.

Ekonomisk fattigdom reproduceras över generationsgränser. Det innebär att de som är uppvuxna i en hemmiljö präglad av relativ fattigdom löper större risk för att själva bli fattiga medan sannolikheten att bli höginkomsttagare är väsentligt lägre än för de som växer upp i en mer resursstark hemmiljö (Stenberg & Hård af Segerstad 1997). Bland utrikes födda (särskilt bland vissa grupper) är dessutom risken för långvarig fattigdom avsevärt högre än för infödda (Obucina 2013). Inte minst bidrar en uppväxt under relativ fattigdom till att unga utvecklar en brist på tilltro till framtiden och över möjligheterna till egen försörjning (Trondman & Bunar 2001).

Under de senaste åren har fattigdomen fortsatt växa. Fattigdomen är till stor del ett dolt problem, som inte blir synligt i befintlig statistik. Hemlösa, personer som inte har angett adress, och papperslösa tillhör de utsatta grupper som återkommande faller utanför statistiken (Swärd 2022). Många, vars tillvaro präglas av fattigdom, söker antingen inte de stöd som finns,

eller så söker de stöd från frivilligorganisationer, vilket gör det än svårare att dokumentera och mäta fattigdom (Herz 2021).

Samtidigt är det inte bara risken att stå utan lönearbete som skapar svårigheter till försörjning. Lönerna från arbete har tidigare i Sverige varit relativt höga och heltids lönearbete har länge betraktats som normen för försörjning. Under de senaste åren har dock utvecklingen gått mot att allt fler av dem som arbetar befinner sig under EU:s fattigdomsgräns. 2018 uppgick de till sju procent – en grupp som framförallt bestod av unga, ensamstående föräldrar och personer födda utomlands (SCB 2018). Sådana problem skapas även av tillfälliga anställningar och deltidsarbete, som dessutom försvårar tillgång till försäkringssystemen.

Men särskilt kan fattigdom kopplas till brist på inkomst från lönearbete. Arbetslöshet är inte jämnt fördelad över befolkningen, utan drabbar särskilt de med kort utbildning, i synnerhet unga som inte fullgjort sina gymnasiestudier, utrikes födda och unga med utländsk bakgrund (Trondman & Bunar 2001; Alfonsson 2022). Dessutom är arbetsmarknaden sedan länge etniskt delad, där utrikes födda koncentreras till vissa sektorer av arbetsmarknaden (Slavnic 2010). De senaste åren har arbetslösheten bland personer med utländsk bakgrund och boende i socioekonomiskt utsatta områden minskat något. Men samtidigt har inkomsterna från arbete blivit allt lägre för dem som befinner sig i de mest utsatta positionerna på arbetsmarknaden. Trots att sysselsättningen ökar i områden präglade av social och ekonomisk utsatthet, så minskar alltså – paradoxalt nog – både förvärvsinkomsterna och levnadsstandarden (Nordin 2022). Det är vanligare med tidsbegränsade anställningar bland utrikes födda än bland inrikes födda – särskilt när det gäller yngre, kvinnor och födda utanför Europa (Pettersson 2014). Dessa grupper begränsas därmed i sina försörjningsmöjligheter och drabbas i högre grad av relativ fattigdom. Brist på försörjning i form av lönearbete skapar dessutom upplevelser av stigmatisering bland dem som redan står utanför arbetsmarknaden (Davidsson 2016) – en slags dubbel exkludering (Ali m.fl. 2018).

Lönearbete är centralt när det gäller tillgång till kollektiva försäkringar och försörjning även för dem som saknar arbete. Eftersom villkoren för att kvalificeras till försäkringarna skärps alltmer och täckningsgraden gradvis försämrats så är det många som istället hänvisas till kommunalt försörjningsstöd (Thorén 2014). Enligt socialtjänstlagen utgör ekonomiskt bistånd ett tillfälligt stöd för den som har tillfälliga ekonomiska problem. Trots det är allt fler beroende av ekonomiskt stöd under längre perioder. Men eftersom ekonomiskt bistånd sällan är tillräckligt för att försörja en person (eller en familj) långsiktigt, så begränsas individens ekonomiska och sociala möjligheter i livet, samtidigt som en långsiktig planering försvåras. Villkoren för att berättigas försörjningsstöd prövas efter behov, vilket kan skapa en upplevelse av brist på självständighet. Relationer till offentliga institutioner såsom socialtjänsten och myndigheter som ansvarar för försäkringar kan därtill

upplevas som ett slags stigma (Angelin 2009). För att delta i samhället behöver människor uppleva självständighet och autonomi, vilket försvåras för dem som är beroende av villkorat ekonomiskt bistånd för sin försörjning. Stödets låga nivåer utestänger personer från konsumtion vilket försvårar sociala relationer i allmänhet.

Att ekonomiskt bistånd ses som ett yttersta skyddsnät gällande försörjning, som komplement till lönearbete och försäkringar, innebär alltså att det i politiskt hänseende har ansetts som en framgång när färre individer får inkomst genom ekonomiskt bistånd (Bergmark m.fl. 2013). Under de senaste åren har det blivit allt viktigare för kommunernas socialnämnder att hålla nere kostnaderna för ekonomiskt bistånd, vilket är möjligt att göras genom alltmer skärpta krav för mottagande av stöd. När kommuner får ta större ansvar för fler människors försörjning genom ekonomiskt bistånd har samtidigt villkoren skärpts, något som bland annat innebär att kommuner ställer alltmer långtgående krav på att arbetslösa ska delta i arbetsmarknadsinsatser och vara aktiva när det gäller att söka arbete. Många kommuner omorganiserar även ekonomiskt bistånd till lokala arbetsmarknadsförvaltningar, som ett sätt att möjliggöra för kommuninvånarnas försörjning och samtidigt minska kommunernas utgifter för försörjningsstöd (Panican & Ulmestig 2019).

Fattigdomens geografi

Ett påtagligt problem vad gäller fattigdom och social exkludering är den geografiska koncentration av utsatthet som alltmer präglar lokalsamhällen runtom i Sverige. I spåren av de senaste decenniernas växande ekonomiska klyftor kan vi se att städernas geografier har blivit alltmer segregerade. Den socioekonomiska segregationen har fördjupats, inte bara i storstäder och större kommuner, utan trenden är genomgående (Delmos 2022). Segregationen följer såväl socioekonomiska som etnokulturella linjer (Stigendal 2016).

Det finns områden i stadslandskapet som under lång tid målats upp som ur en rad hänseenden problematiska. I dessa områden ökar hushållens genomsnittliga disponibla inkomst i låg takt, och sjunker avsevärt i relation till riksgenomsnittet (Nordin 2022). Därtill är andelen personer i arbetsför ålder som varken arbetar eller studerar kraftigt högre än i andra områden (Delmos 2022). Det innebär att andelen personer i arbetsför ålder som får ersättning genom olika transfereringar och personer med försörjningsstöd är kraftigt högre än riksgenomsnittet.

En central del av boendesegregationen handlar om hur olika boendeformer koncentreras till olika områden. Den rumsliga fördelningen mellan äganderätter, bostadsrätter och hyresrätter utgör en risk för boendesegregation (Listerborn & Molina 2022). Till det kan läggas den minskande andelen allmännyttiga hyresbostäder och hur de idag finns specifikt i de större städernas ytterområden. Familjer och individer med ekonomiskt begränsade resurser har begränsade möjligheter till boende i andra former än hyresbostäder. Det är

framförallt regler och strukturella villkor på bostadsmarknaden som ligger till grund för den geografiska segregationen (Molina 2008). I bakgrunden finns en styrning av kommunala bostadsbolag, som enligt lag från 2011 förväntas drivas på affärsmässig grund (Grander 2018). Ambitioner om affärsmässighet och samhällsansvar är svåra att förena, med följd att ekonomiskt mätbara mål överordnas långsiktiga socialpolitiska ambitioner (Windell 2015).

Kommunerna förfogar över olika verktyg för att motverka rumslig segregation, såsom stadsplanering och bostadsförsörjning. Stadsplanering kan handla om att skapa mer blandade boendeformer och stadsutveckling riktad mot hela staden snarare än med fokus på centrum på bekostnad av städernas periferier. Fysisk upprustning och utveckling av boendemiljöer i stadens mer utsatta områden är betydelsefullt i detta sammanhang (Salonen 2015).

Den materiella segregationen har även subjektiva effekter, som tar form i människors erfarenheter och förståelse av sin omvärld. I massmediala och politiska sammanhang formuleras inte sällan sensationalistiska berättelser om förorten som en ömsom annorlunda och farlig, ömsom exotisk plats (Dahlstedt & Eliassi 2018). Sådana berättelser blir något som särskilt unga i berörda områden tvingas förhålla sig till, där de lär sig att se samhället som bestående av ett vi och ett dem, där de själva betraktas som annorlunda och utanför (Lindbäck 2021).

Utbildningens reproduktion av ojämlikhet

Fattigdom formar även villkoren för barn, unga och vuxna att delta i utbildning. Utbildning har utgjort en av den svenska välfärdsstatens främsta medel för att åstadkomma social rörlighet och på olika vis kompensera för ekonomiska och sociala ojämlikheter i samhället (Richardson 2010). Samtidigt finns starka samband mellan socioekonomisk bakgrund och studieresultat, ett mönster som gäller såväl barn och unga som vuxna (Fejes m.fl. 2019). Barn från hem med relativ fattigdom riskerar svagare eller ofullständiga betyg i relativt högre utsträckning än barn från mer resursstarka hemförhållanden, och barn som växer upp i familjer med behov av ekonomiskt bistånd har generellt lägre betyg än andra och lämnar dessutom skolan tidigare än andra samtidigt som de mer sällan studerar vidare (Socialstyrelsen 2010).

Under de senaste årtiondena har en alltmer påtaglig skolsegregation noterats, till följd av dels fattigdom och boendesegregation, dels en rad politiska reformer med siktet inställt på att skapa valfrihet och konkurrens på skolans område (Dahlstedt & Fejes 2018). I sammanhanget av en påtaglig boendesegregation tenderar resursstarka familjer att välja bort skolor i den stadens förortsområden, vilket i sin tur bidrar till en ytterligare förstärkt segregation, samtidigt den enskilda eleven ges möjlighet till inkludering och social mobilitet (Allelin 2019). De valfrihetsreformer som genomförts har skapat vinnare och förlorare, med förortens skolor som präglas av en alltmer homogen elevgrupp och allt stramare ekonomiska ramar som får allt

svårare att tillhandahålla en god och likvärdig utbildning (Ambrose 2017). På så vis utmanas ideal om rätten till likvärdig utbildning och utbildning som kompensatorisk insats.

Samspelet mellan socioekonomiska förhållanden, ojämlikhet och segregation, och utbildning är inte minst synliga när det gäller val till gymnasieprogram, där olika framtida yrkesvägar blir mer eller mindre möjliga beroende på tidigare skolresultat (Harling 2017). På så sätt tenderar ojämlikheter att reproduceras via elevers val till yrkes- och studieförberedande utbildning. En relativt stor andel av barn och unga från mer studieovana familjer går dessutom ut grundskolan med ofullständiga betyg och är därmed inte behöriga till gymnasiestudier. Ytterligare en effekt av betydelsen av föräldrars utbildningsnivå är platsens betydelse, framför allt när det gäller resultat i gymnasieskolan. Att växa upp i områden med stora socioekonomiska utmaningar innebär, även om vi bortser från föräldrarnas utbildningsnivå, en risk för icke slutförd gymnasieutbildning (Delmos 2022).

Också när det gäller utbildning för vuxna går det under de senaste decennierna att skönja en tydlig utveckling som motsvarar den som vi har beskrivit ovan. Vuxenutbildningen har liksom ungdomsskolan formats utifrån en uttalat kompensatorisk ambition, som en "andra chans", för de vuxna som till exempel är i behov av att läsa upp sina betyg eller som vill skola om sig (Fejes m.fl. 2019). Vuxenutbildningens kompensatoriska ambitioner med fokus på bildning och social rörlighet har fått stå tillbaka för betoning av anställningsbarhet och anpassning till arbetsmarknadens behov (Holmqvist 2022). Den kommunala vuxenutbildningen, Komvux, inklusive Svenska för invandrare (SFI), bedrivs därtill ofta av utbildningsföretag på uppdrag av kommuner. Mer än hälften av de som läser kommunal vuxenutbildning idag, gör det på en utbildning som anordnas av en icke-kommunal aktör, med minskad lärartäthet och allt större inslag av distansstudier, som på olika sätt gör det möjligt att minska kostnaderna (Fejes m.fl. 2020) men som ger försämrad kvalitet och som riskerar att underminera utbildningens kompensatoriska ambition (Fejes m.fl. 2019). På så sätt bidrar de utbildningsformer som kommunerna ansvarar för till att både upprätthålla och förstärka snarare än kompensera för rådande mönster av ojämlikhet.

Den ojämlika (o)hälsan

Utbildning är en av flera faktorer som är viktiga för att utveckla en hälsosam livsstil. Den alltmer tilltagande ojämlikheten inom utbildning, liksom fattigdom och boendesegregation, präglar och förstärker dock ojämlikheten i hälsa hos olika delar i befolkningen.

Generellt sett utvecklas folkhälsan positivt i Sverige. Samtidigt går det att se en alltmer påtaglig ojämlikhet vad gäller hälsa mellan olika delar av befolkningen. Socioekonomiska uppväxtvillkor påverkar hälsan senare i livet. Inte minst innebär utsatthet i barndomen ökad risk för ohälsa senare

i livet. Personer i relativ fattigdom, arbetslösa, med kort utbildning, med långvarigt försörjningsstöd, födda utomlands tillhör de grupper som är mer utsatta för ohälsa (Statens folkhälsoinstitut 2013). Socioekonomiskt utsatta grupper har därtill lägre förväntad livslängd och samtidigt mer hälsoproblem än andra (Hederos m.fl. 2018). Den förväntade livslängden bland olika delar av befolkningen hänger starkt samman med sociala faktorer som fattigdom, bostadsområde och utbildningsnivå (Marmot m.fl. 2020). Högutbildade har idag en förväntad livslängd som är fem till sex år högre än lågutbildade (SOU 2020:46).

Dessa samband är indirekta. Socioekonomiska villkor ligger till grund för vanor som i sin tur påverkar hälsan. Personer som lever under gynnsamma sociala och ekonomiska förutsättningar kan leva mer hälsosamt jämfört med personer som är socioekonomiskt utsatta, samtidigt som de har god tillgång till hälso- och sjukvård (Lundberg 2018). Sådana skillnader gör sig gällande även mellan städernas centrum och periferier, vilket har aktualiserats på ett högst tydligt vis under Covid-19 pandemin (Tahvilzadeh 2020). Det finns stora kommunala variationer när det gäller (o)hälsa och för tidig död. Risken att dö för tidigt är lägre i kommuner med högre välstånd, högre utbildningsnivå och mer positiva livsstilsfaktorer (Hartman & Sjögren 2018). Samtidigt är skillnaderna inom kommuner mer påtagliga än mellan kommuner (Harryson m.fl. 2021).

Begreppet folkhälsa innefattar flera dimensioner av en människas liv. Forskning har visat att en utbyggd välfärdsstat, med ambitioner om ekonomisk trygghet och likvärdig utbildning, påverkar flera av hälsans bestämningsfaktorer. Därmed påverkas folkhälsan positivt, samtidigt som ojämlikhet vad gäller hälsa motverkas (Bergqvist m.fl. 2013). Ojämlig hälsa hänger i hög grad samman med ojämlika levnadsvillkor. Det innebär att socialpolitiska insatser som är tillgängliga för hela befolkningen på lika villkor till viss del kan kompensera för ojämlikhet och därmed bidra också till en mer jämlik hälsa (Lundberg 2018).

Den ojämlika fritiden

En viktig dimension av folkhälsa handlar om fysisk aktivitet och en aktiv fritid, inte minst bland barn och unga. Men även när vi tittar på ungas deltagande i fritidsaktiviteter, särskilt idrott, så gör sig ojämlikhetens och exkluderingens mönster återigen påmind.

I en jämförelse mellan deltagande i idrott bland unga i olika områden har stora skillnader mellan möjligheterna att engagera sig i föreningsaktiviteter framkommit, och i stadens förortsområden finns en överrepresentation av unga utrikes födda som inte deltar i organiserade kultur- och fritidsaktiviteter (Blomdahl m.fl. 2019). Brist på ekonomiska resurser är den främsta orsaken (Nordstrand 2017). Det är dock inte bara ekonomiska resurser som inverkar på vilka som deltar i idrottsaktiviteter och inte, utan också unga med föräldrar

med lägre utbildningsnivå och mer begränsade ekonomiska resurser deltar i mindre utsträckning i föreningsidrott (Larsson 2019). Dessa mönster kan vidare ses i relation till att deltagande i föreningsliv har en rad positiva sociala effekter för barn och unga, inte minst när det gäller välmående, hälsa, skolprestationer och sociala relationer (Behtoui m.fl. 2020). Genom de ojämlika villkoren för deltagande i fritidsaktiviteter återskapas mönster av ojämlikhet från andra delar av samhället och bidrar till att förstärka segregation (Dahlstedt & Ekholm 2021).

Deltagande i fritidsaktiviteter, såsom kultur och idrott, sker oftast i aktiviteter arrangerade av ideella föreningar. För sådana aktiviteter har kommunerna en betydelsefull roll: genom bidrag och ekonomiska stöd till aktiviteter, samt tillhandahållande och subventionering av anläggningar och lokaler (Ekholm 2019). För kommuner blir det här viktigt att dels arrangera ekonomiska stöd för att möjliggöra deltagande, dels villkora dessa så att föreningar med olika resurser och sammansättning av medlemmar har likvärdiga möjligheter att ta del av dem. Frågan om tillgång till anläggningar och lokaler är här helt central. Tillgång till lokaler är nämligen en förutsättning för att ideella föreningar ska kunna bidra till social utveckling eller samhällsnyttiga ändamål, enligt politiskt formulerade mål (Fahlén & Sjöblom 2008). För att kommuner ska kunna möjliggöra social inkludering gäller det alltså att göra anläggningar tillgängliga i städernas alla delar, för att på så vis skapa mer jämlika villkor för deltagande i både centrum och periferi.

Ojämlikt politiskt deltagande

Deltagande i kultur och fritid, idrott och föreningsliv, är viktiga dimensioner av deltagande i samhället och av att vara en aktiv, inkluderad medborgare, liksom deltagande i politiska processer, som att rösta, ställa upp i val och få förtroende som politisk företrädare. Ojämlikhet i form av relativ fattigdom skapar social exkludering på en rad arenor. Inte minst i form av kringskurna möjligheter att delta i samhället, så även i termer av politiskt deltagande.

I underprivilegerade områden är deltagandet i val till kommun- och regionfullmäktige såväl som riksdag generellt lägre än riksgenomsnittet (Edling 2015). Motsvarande mönster av ojämlikt deltagande återfinns också när det gäller en annan dimension av politik, nämligen politisk representation (SCB 2020). Frågan om brist på representation är viktig inte bara gällande huruvida olika grupper har möjlighet att ge uttryck för sina intressen, utan även ifråga om hur underrepresenterade grupper framställs i den politiska debatten, som problem i behov av särskilda insatser (Dahlstedt 2005). När demokratiska arenor inte framstår som tillgängliga för människor i alla delar av samhället, så skapas samtidigt en reserverad inställning gentemot de demokratiska institutionerna hos människor med svaga resurser (Dahlstedt 2005).

På senare tid har digitalt deltagande lyfts fram som ett sätt att möjliggöra brett deltagande i demokratiska processer och alltmer av medborgare och kommuninvånarens deltagande i samhället sker idag i digitala kanaler, över internet. Även här kommer olika dimensioner av ojämlikhet till uttryck. Tillgång till hälsofrämjande insatser, socialtjänst eller politiska samråd kan idag ges via digitala kanaler. Samtidigt hänger tillgång till och vana att använda digitala verktyg samman med socioekonomisk ojämlikhet (Kaharevic & Skill 2021). Denna ojämlikhet kan exempelvis skapa svårigheter i kontakter med myndigheter. Många uppgifter, dokument och intyg som krävs i sådana kontakter kräver också viss digital vana och kompetens eller tillgång till digital infrastruktur (Iacobaeus m.fl. 2019).

Det är med andra ord inte frågan om huruvida vissa grupper i samhället deltar i demokratin eller inte; frågan är snarare hur väl *demokratin* som styrelseskick förmår svara upp mot sina ideal när vissa grupper i samhället mer eller mindre systematiskt begränsas i sitt deltagande.

För att civila och politiska rättigheter i reell mening ska vara tillgängliga för breda befolkningsgrupper krävs alltså verklig tillgång till sociala rättigheter och ekonomisk jämlikhet. I ett samhälle med strukturell och systematisk exkludering krävs genomgripande reformer för att möjliggöra social inkludering och ett jämlikt medborgarskap. Det är en grundläggande fråga att hantera för en demokratisk samhällsordning, för att den ska upprätthålla sin status som demokratisk.

Diskussion

Vi har i det här kapitlet beskrivit hur fattigdom lägger grund för exkluderande mekanismer som sammantaget utgör en svår utmaning när det gäller att skapa social hållbarhet i den lokala demokratin. Vi har fördjupat oss i dimensioner som ekonomisk fattigdom, boendesegregation, ojämlikhet i utbildningssystemet, ojämlik hälsa, ojämlik tillgång till fritidsaktiviteter, fysisk aktivitet och politiskt deltagande. Vi har beskrivit hur dessa dimensioner samverkar och hur de bidrar till att skapa faktisk ojämlikhet ifråga om deltagande i samhället. Vi har även pekat på hur denna faktiska ojämlikhet i sin tur frammanar reflektioner hos dem som begränsas i sitt deltagande i samhället och som exkluderas från möjligheter att ta tillvara på sina rättigheter att delta i samhället på lika villkor. På så vis har vi belyst både objektiva villkor och subjektiva erfarenheter, som tillsammans formar social exkludering.

Exkluderingens effekter kan bland annat urskiljas i brist på tillit och legitimitet för den ordning som exkluderar och skapar ojämlikhet (Dahlstedt 2005). Allt för många människor *upplever* fattigdom, exkludering och brist på politiskt inflytande. En fortsatt stor demokratisk utmaning är det gap mellan formellt och reellt medborgarskap som trätt fram i vår översiktliga genomgång. Även om kommuninvånare formellt sett har samma tillgång till civila, politiska och sociala rättigheter, så är möjligheterna att konkret realisera dessa vitt skilda

för olika delar av befolkningen. När stora befolkningsgrupper regelmässigt exkluderas från möjligheter att delta i samhället får människor olika status. I praktiken undermineras demokratins princip om jämlikt medborgarskap. Fram träder ett demokratins a- och b-lag. Oavsett om vi ser detta tillstånd som önskvärt eller oräddvinst så skapar erfarenheter av social exkludering reflektioner som på sikt har en rad effekter. Frågan är om det idag finns någon utmaning som är kommunstrategiskt mer angelägen än den som rör kommuninvånarnas demokratiska rättigheter och möjligheter att vara en del av samhället på lika villkor.

Välfärdsstaten, med fokus på civila, politiska och sociala rättigheter, har varit ett sätt att organisera samhället för att med olika medel kompensera för ekonomisk ojämlikhet, om än inte nödvändigtvis skapa ekonomisk jämlikhet, det vill säga att reformera de ojämlikheter som behöver kompenseras. Det är alldeles uppenbart att ambitionerna om att sätta in reformer med sikte på ekonomisk jämlikhet blivit allt svagare, liksom välfärdsstatens kompensatoriska inslag. I ljuset av ambitioner om demokrati med fokus på medborgares aktiva deltagande i samhället så framstår social exkludering och ojämlika villkor som en svår utmaning, inte minst i relation till de idéer om social hållbarhet som anges i Agenda 2030.

Att skapa möjligheter och tillgång till boende, utbildning, hälsa och fritidsaktiviteter kräver resurser. När lokalpolitiken formas enligt ekonomiska styrmodeller som betonar åtstramning och budgetdisciplin snarare investeringar i befolkningens produktivitet och förverkligande av ett jämlikt medborgarskap (Ekholm & Jonsson, 2022), är dock ambitioner om social inkludering och social hållbarhet svåra att nå. Segregation och exkludering är sällan avsedda konsekvenser av en förd politik. Likafullt blir det återkommande, samlade resultatet av en rad politiska reformer just fördjupad segregation och exkludering. Det kanske inte handlar om avsedda konsekvenser, men det betyder inte att konsekvenserna är oförutsägbara. Tvärtom. De politiska prioriteringar som fört oss fram till den situation vi nu befinner oss i är inget annat än en politik som aktivt bidragit till och som fortsatt bidrar till ojämlikhet, segregation och exkludering.

Låt oss återgå till Agenda 2030, de globala hållbarhetsmålen och hur de kan ta form i det lokala sammanhanget. Målet om ”ingen fattigdom” hänger intimt samman med ambitioner om social hållbarhet och rättvisa. Kommuner och regioner har en nyckelroll när det gäller att förverkliga dessa ambitioner. Det är därför helt avgörande att rikta mer uppmärksamhet mot hur de politiska ambitionerna på lokal nivå formar praktiskt arbete för välfärd, sociala rättigheter, social inkludering och social hållbarhet, med fokus på hur arbetet bidrar till jämlikhet – eller ojämlikhet. I kapitlet har vi beskrivit fattigdom som en viktig grund för att förstå uppkomsten av utmaningar när det gäller att förverkliga mål om god hälsa och välbefinnande (mål 3), god utbildning för alla (mål 4), jämställdhet (mål 5), minskad ojämlikhet (mål 10), hållbara

städer och samhällen (mål 11) samt fredliga och inkluderande samhällen (mål 12). Den exkludering som formas i alla dessa avseenden begränsar människors möjligheter till jämlikt demokratiskt deltagande.

Vi har här först och främst riktat blicken mot fattigdomens problem och utmaningar kopplade till social hållbarhet. Samtidigt är det viktigt att bredda problembilden till att innefatta den relativa ojämlikheten och segregationen i en vidare mening. Ojämlikhet är ett problem när det gäller både demokratiskt deltagande och de globala hållbarhetsmålen i övrigt. Ojämlika konsumtionsmönster skapar inte minst en ekonomi med skenande utsläpp och påtagliga ekologiska avtryck, som bildligt talat leder mot avgrunden. I det avseendet hänger den sociala hållbarheten tätt samman med ekologisk hållbarhet och särskilt Agenda 2030:s mål om ”hållbar konsumtion och produktion” (mål 12), att ”bekämpa klimatförändringarna” (mål 13) och ”ekosystem och biologisk mångfald” (mål 15). Den mest resursstarka tiondelen av världens befolkning äger idag omkring tre fjärdedelar av allt kapital och står samtidigt för ungefär hälften av världens samlade utsläpp av växthusgaser (World inequality report 2022). I Sverige står den tiondel av befolkningen med högst inkomst för 24 procent av utsläppen, en andel som kan ses i relation till att de 50 procent med lägst inkomst står för endast 32 procent av de samlade utsläppen (Oxfam 2020). Den konsumtionsdrivna ekonomin producerar varor och tjänster för världens resursstarka i en takt som allt i högre grad driver klimatförändringar, på bekostnad av satsningar inriktade på att tillgodose behoven hos dem där behoven är som allra störst. I den meningen kan vi se att den tilltagande ojämlikheten och relativa fattigdomen innebär stora utmaningar inte bara för social och ekonomisk hållbarhet utan även för ekologisk hållbarhet.

Referenser

- Alfonsson, J. (2022). *Det otrygga arbetslivet i Sverige: Dess framväxt och konsekvenser*. Lund: Studentlitteratur.
- Ali, S.S., Dahlstedt, M. & Hertzberg, F. (2018). Arbete och övergångar – viljan att bidra. I: Dahlstedt, M. (red.) *Förortsdrömmar: Ungdomar, utanförskap och viljan till inkludering (165–179)*. Linköping: Linköping University Electronic Press.
- Allelin, M. (2019). *Skola för lönsamhet: Om elevers marknadsanpassade villkor och vardag*. Lund: Arkiv.
- Ambrose, A. (2017). *Att navigera på en skolmarknad. En studie av valfrihetens geografi i tre skolor* [Doktorsavhandling]. Stockholm: Stockholms universitet.
- Angelin, A. (2009). *Den dubbla vanmaktens logik. En studie om långvarig arbetslöshet och socialbidragstagande bland unga vuxna* [Doktorsavhandling]. Lund: Lunds universitet.
- Behtoui, A., Hertzberg, F. & Neergaard, A. (red.) (2020). *Ungdomars fritidsaktiviteter: Deltagande, möjligheter och konsekvenser*. Lund: Studentlitteratur.
- Bengtsson, E. (2020). *Världens jämlikaste land?* Stockholm: Arkiv.
- Bergmark, Å., Bäckman, O., & Minas, R. (2013). *Vägar ur socialbidrag? Om socialtjänstens insatser och det ekonomiska biståndets varaktighet*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Bergqvist, K., Åberg Yngwe, M. & Lundberg, O. (2013). Understanding the role of welfare state characteristics for health and inequalities – an analytical review. *BioMedCentral Public Health*, 13, 1–20.
- Blomdahl, U., Elofsson, S., Bergmark, K., Lengheden, L. & Åkesson, M. (2019). *Ökar ojämlikheten i föreningsidrotten? En studie om socioekonomisk bakgrund och barns och ungdomars deltagande i idrottsförening*. Malmö: Ung Livsstil.
- Bottomore, T. (1992). Citizenship and social class, forty years on. I: Marshall, T.H. & Bottomore, T. (red.), *Citizenship and social class (55–93)*. London: Pluto Press.
- Cervenka, A. (2022). *Girig-Sverige: så blev folkhemmet ett paradys för de superrika*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Dahlstedt, M. (2005). *Reserverad demokrati: Representation i ett månggetniskt Sverige*. Umeå: Boréa.
- Dahlstedt, M. (2009). *Aktiveringens politik: Demokrati och medborgarskap för ett nytt millennium*. Malmö: Liber.

- Dahlstedt, M. & Ekholm, D. (red.) (2021). *Idrottens kraft? Ungas livsvillkor och ojämlikhetens problem i en segregerad stad*. Lund: Studentlitteratur.
- Dahlstedt, M. & Eliassi, B. (2018). Slaget om hemmet: Värden, utanförskapanden och förorten som folkhemmets periferi. *Sociologisk forskning*, 55(2-3), 203-223.
- Dahlstedt, M. & Fejes, A. (red.) (2018). *Skolan, marknaden och framtiden*. Lund: Studentlitteratur.
- Dahlstedt, M., Lundberg, A. & Michailakis, D. (red.) (2023, kommande). *De sociala rättigheternas politik*. Malmö: Gleerups.
- Davidsson, T. (2016). Är arbete inkluderande? Ett kritiskt perspektiv på det tidiga 2000-talets arbetslinje. I: Peterson, F. & Davidsson, T. (red.) *Social exkludering. Perspektiv, process, problemkonstruktion* (59-88). Lund: Studentlitteratur.
- Delmos (2022). *Platsens betydelse. Årsrapport 2022 om den socioekonomiska boendesegregationens utveckling i Sverige*. Huddinge: Delegationen mot segregation.
- Ekholm, D. (2019). *Idrott som lokal socialpolitik: Kommun och civilsamhälle i samverkan*. Linköping: Linköpings universitet.
- Ekholm, D. & Dahlstedt, M. (2023). *Sport as social policy: Midnight football and the governing of society*. London: Routledge.
- Ekholm, D. & Jonsson, R. (2022). Sociala investeringar – arbetsätt och perspektiv för hållbar välfärd? I: Hermelin, B. (red.) *Kommunerna och hållbar utveckling – demokrati, välfärd och lokal utveckling*. Linköpings universitet: Centrum för kommunstrategiska studier, Rapport 2022:8.
- Erlingsson, G., Karlsson, D., Wide, J. & Öhrvall, R. (2022). *Den kommunala demokratins vägval*. Stockholm: SNS Förlag.
- Fahlén, J. & Sjöblom, P. (2008). *Idrottens anläggningar: ägande, driftsförhållanden och dess effekter*. Stockholm: Riksidrottsförbundet.
- Fejes, A., Andersson, P. & Terning, M. (2020). Vad är komvux? I: Fejes, A., Nyström, S. & Muhrman, K. (red.) *Om vuxenutbildning och vuxnas studier: en grundbok* (53-73). Studentlitteratur.
- Fejes, A., Dahlstedt, M., Olson, M. & Sandberg, F. (2018). *Medborgarskap och utbildning av vuxna: Om komvux, folkhögskola och medborgarskapandets praktiker*. Lund: Studentlitteratur.
- Grander, M. (2018) *For the benefit of everyone? Explaining the significance of Swedish public housing for urban housing inequality* [Doktorsavhandling]. Malmö: Malmö universitet.

- Harling, M. (2017). *Välja vara: En studie av gymnasieeval, mässor och kampen om framtiden*. [Doktorsavhandling] Linköping: Linköpings universitet.
- Harryson, L., Lundberg, C., Elwér, S. & Weinehall, L. (2021). *Örat mot marken, blicken mot horisonten: Västerbottensmodell för samordning av regionalt och lokalt folkhälsoarbete*. Umeå: Länsstyrelsen i Västerbotten.
- Hartman, L. & Sjögren, A. (2018). *Hur ojämlig är hälsan i Sverige? Sociala och regionala skillnader i dödsrisker bland 30–60-åringar 1994–2014*. Uppsala: IFAU.
- Hederos, K., Jäntti, M., Lindahl, L. & Torssander, J. (2018). Trends in life expectancy by income and the role of specific causes of death. *Economica*, 85(339), 606–625.
- Herz, M. (2021). *Mellan två tider: Brödköer, prekära liv och socialt arbete*. Lund: Studentlitteratur.
- Holmqvist, D. (2022). *Adult education at auction: On tendering-based procurement and valuation in Swedish municipal adult education* [Doktorsavhandling]. Linköping: Linköpings universitet.
- Iacobaeus, H., Francisco, M., Nordqvist, C., Sefyrin, J., Skill, K. & Wihlborg, E. (2019). *Digitalt utanförskap. En forskningsöversikt*. Linköping: Linköpings universitet.
- Jonsson, J.O. & Mood, C. (2022). Vad är 'fattigdom' och hur bör den mätas? *Socialmedicinsk tidskrift*, 99(4), 438–448.
- Kaharevic, A. & Skill, K. (2021). Digital citizenship in a Swedish marginalised neighbourhood: Different attitudes to and experiences of digital inclusion and eHealth. *eJournal of Democracy and Open Government*, 13(1), 31–70.
- Karlsson, M.O.E., & Svedberg, L. (2022). Fattigdom i välfärden. *Socialmedicinsk tidskrift*, 99(4), 433–437.
- Larsson, B. (2019). Ungas idrottande – inte bara en klassfråga. I: Norberg, J.R. (red.) *Idrotten och (o)jämligheten: I medlemmarnas eller samhällets intresse?* (29–50). Stockholm: Centrum för idrottsforskning.
- Levitas, R. (2005) *The inclusive society? Social exclusion and the New Labour*, 2nd edition. New York: Palgrave MacMillan.
- Listerborn, C. & Molina, I. (2022). Rätten till bostad eller kris i bostadsfrågan. I: Altermark, N. & Dahlstedt, M. (red.) *Bortom systemskiftet – för en ny gemenskap* (493–516). Stockholm: Verbal.
- Lundberg, O. (2018). The next step towards more equity in health in Sweden: How can we close the gap in a generation? *Scandinavian Journal of Public Health*, 46(22), 19–27.

- Marmot, M., Allen, J. Boyce, T., Goldblatt, P. & Morrison, J. (2020). Health equity in England: The Marmot review ten years on. London: Institute of Health Equity
- Marshall, T. H. (1950). *Citizenship and social class, and other essays*. Cambridge University Press.
- Molina, I. (2008). Den rasifierade staden. I: Magnusson Turner, L. (red.) *Den delade staden* (51–83). Umeå: Boréa.
- Nordin, M. (2022). *Landsbygden och invandrartäta områden i städer – två perspektiv på ojämlikhet*. Lund: Agrifoods Economic Centre
- Nordstrand, E. (2017). *Jämlik fritid, bättre framtid: Om unga stockholmars fritidsvillkor*. Stockholm: Stockholms stad.
- Obucina, O. (2013). Paths into and out of Poverty among Immigrants in Sweden. *Acta Sociologica*, 57(1), 5–23.
- Oxfam (2020). Svensk klimatojämlikhet. Behovet av en rättvis omställning. https://www.oxfam.se/sites/default/files/content-page/attachments/svensk_klimatojamlikhet-behovet_av_en_rattvis_omstallning.pdf (hämtad 2022-10-27)
- Panican, A. & Ulmestig, R. (2019). Vad är nytt? Kunskapssammanställning av kommunal arbetsmarknadspolitik. *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, 25, 108–128.
- Petersson, S. (2014). *Utrikes födda på arbetsmarknaden – en forskningsöversikt*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Regeringen (2022). ”Agenda 2030, mål 1, ingen fattigdom”. <https://www.regeringen.se/regeringens-politik/globala-malen-och-agenda-2030/agenda-2030-mal-1-ingen-fattigdom/> (hämtad 2022-09-30)
- Richardson, G. (2010) *Svensk utbildningshistoria: Skola och samhälle förr och nu*. Lund: Studentlitteratur.
- Salonen, T. (red.) (2015). *Hela staden: Social hållbarhet eller desintegration?* Umeå: Boréa.
- SCB (2018). ”Andelen i arbete under fattigdomsgräns oförändrad”. <https://www.scb.se/hitta-statistik/statistik-efter-amne/levnadsforhallanden/levnadsforhallanden/undersokningarna-av-levnadsforhallanden-ulf-silc/pong/statistiknyhet/undersokningarna-av-levnadsforhallanden-ulfsilc3/> (hämtad 2022-10-27)
- SCB (2020). *Valda av folket: En studie av social representativitet i folkvalda församlingar*. Stockholm: SCB.
- Slavnic, Z. (2010). Political economy of informalization. *European Societies*, 12(1), 2–23.

- Socialstyrelsen (2010). *Social rapport 2010*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2021). Statistik om ekonomiskt bistånd 2020. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SOU 2020:46. En gemensam angelägenhet. *Betänkande av Jämlikhetskommissionen*.
- Statens folkhälsoinstitut (2013). *Barn och unga 2013 – utveckling av faktorer som påverkar hälsan och genomförda åtgärder*. Östersund: Statens folkhälsoinstitut.
- Stenberg, S-Å. & Hård av Segerstad, C. (1997) Det sociala arvet i ny belysning – socialbidrag och försörjningsvillkor. *Socialvetenskaplig Tidskrift*, 4(3), 183–198.
- Stigendal, M. (2016) *Samhällsgränser. Ojämlighetens orsaker och framtidsmöjligheterna i en storstad som Malmö*. Stockholm: Liber.
- Svenberg, S. (2021). *Självstyre, medbestämmande eller despoti. Organisering för ekonomisk demokrati i Storbritannien 1826–1923*. Arkiv förlag.
- Swärd, H. (red.) (2017). *Den kantstötta välfärden*. Lund: Studentlitteratur.
- Swärd, H. (2022). Den tudelade välfärden. I: Altermark, N. & Dahlstedt, M. (red.) *Bortom systemskiftet – för en ny gemenskap* (471–492). Stockholm: Verbal.
- Tahvilzadeh, N. (2020). *Kris och politik mot segregation: Generella eller selektiva åtgärder?* Huddinge: Delegationen mot segregation.
- Thorén, K. (2014). Den kommunala arbetsmarknadspolitiken och arbetslösa ungdomar. I: Olofsson (red.) *Den långa vägen till arbetsmarknaden. Om unga utanför* (233–22). Lund: Studentlitteratur.
- Trondman, M. & Bunar, N. (red.) (2001). *Varken ung eller vuxen*. Stockholm: Atlas.
- Windell, K. (2015). Samhällsnytta och affärsnytta i samspel? I: Salonen, T (red.) *Nyttan med allmännyttan* (107–131). Stockholm: Liber.
- World inequality report 2022 (2022). <https://wir2022.wid.world/> (hämtad 2022-10-27)